

15
2018

ПРОБОЄМ

місячник ігульгурі

3 M i c T:

Евген Маланюк: Возмездів	257
Олекса Стефанович: * * *	257
З літопису	258
Оксана Лятуринська: Героїчне	258
Ладя Могилянська: В день Святого Юрія	258
Юрій Яновський: Весілля Шахая	260
Василь Кархут: Межа сходу	272
С. Половець: Стерник	278
Др. Леонід Білецький: Т. Шевченко і про- відник української нації	279
Евген Маланюк: Творчість і національність	284
С. Николишин: Українська драматургія над Дніпром	297
Рецензії	317
Хроніка	319

ТРАВЕНЬ

РІЧНИК VIII.

ПРАГА 1941

Число 5 (94)

ЦІНА 1.— RM

„ПРОБОЕМ“

МІСЯЧНИК КУЛЬТУРИ
Основник: Др. Степан Росоха
Видавець: Федір Гайович
Відпов. редактор: Іван Рошко
Редакція: Колегія

„ПРОБОЕМ“

виходить кінцем кожного місяця. — Редакція застерігає собі право рукописи виправляти та скорочувати. — Невикористані рукописи редакція повертає тільки по надісланні марок на поворот. — Передплата в Протектораті Чехія й Морава 100.— К на рік, на чверть року 25.— К. — В Німеччині річно 12.— RM, четверть-річно 3.— RM, за границею 120.— K, або їхня рівновартість. — Число konta Поштової Шадниці в Празі 201.699., в Німеччині Postscheckkonto Nr. 122.124 Berlin, Zeitschrift „NASTUP“ in Prag; в Ген. Губерн.: P. Sch. A. Warschau Nr. 10.020 „Nastup“ Zeitschrift in Prag.

„PROBOJEM“

měsíčník kultury, vychází koncem každého měsíce. — Vy-
davatel: Fedir Hajovyč. — Odpovědný redaktor: Ivan
Roško, Praha XIV., Lumírova 1. — Novinová sázba povo-
lena ředitelstvím pošt v Praze, čís. 162.545-III a 1939. —
Dohledací poštovní úřad Praha 8. — Adresa redakce a ad-
ministrace: Praha III., Josefská 2/II. — Tiskne knihtiskárna
Jana Andresky vd., Praha XII., Bělehradská tř. 10.

Всяке листування й матеріали просимо слати на адресу:
„PROBOJEM“, Praha XIV-65, pošt. schránka 3.

ЄВГЕН МАЛАНЮК

Возмездіє

З блискавок, із гуркоту і гуду
Вирина довічна першина:
Зимне небо, синь Страшного Суду,
Апокаліптична тишина.

Ані хвилі, ані хмар — перерва,
Інтервал сліпій наготи,
Гострий крик оголеного нерва
Під пустинним небом самоти.

О, той жах нищительної чести —
Глянуть в вічні очі Судії,
Що осліпити пломенем Пришестя
І пропалити помисли мої!

7. IX. 39.

ОЛЕКСА СТЕФАНОВИЧ

* * *

Вони злились в єдину гаму,
Єдиний витворили гуд —
Гук зпід Базару і зпід Крут,
Гук із Парижу й Ротердаму...
Не треба слів. Хай встане тиша
І д' горі здіймуться серця —
І хай завмре напруга ця,
Як обря стать архістратижа,
Коли стоїть перед престолом,
Вся — харалужна, і горить,
І більше мовить кожна мить,
Ніж можна вимовить глаголом.

З літопису

Бі ко поятим глас витязя:
«Како толико вас, гости,
І не могосте одбитися,
Но побігосте?»

І отвіщау, глаголюще:
«Како нам битися с вами! —
Цілое бихом побоїще
Вслали тілами.
Бяху бо верху вас друзій,
Грозно крильми помаваху, —
Світлі і страшні в оружії
Вам помагаху».

ОКСАНА ЛЯТУРИНСЬКА

Героїчне

Рівнинний степ, широкий степ
видовжується і росте.
Могили товпляться узгірям,
Як вимірять страшне безміря
висот і сил, стремлінь, снаги?
Як не притиснуть остроги
тяжкокопитному коневі?
І обрій дальній і рожевий
наближується, рветься вшир.
Пне дужі груди багатир.

ЛАДЯ МОГИЛЯНСЬКА

В день Святого Юрія

Не мені, не мені судилося
Сіять мак на твоїх полях...
Ой, Пречистая Діво, змилуйся,
Помяни в своїх молитвах,

В день святого весняного Юрія
До криниці по воду йшла...
Божевільною білою бурею
За криницею вишня цвіла...

Мільйони прозорих метеликів
Прославляли життя і смерть...
Запашних міліони келихів
Пянім медом наповнені вщерть...

І стояла у сні під криницею,
Снила ніжно весняним сном,
Причастилась весні таємницю,
Золотим весняним вином.

І було наче зоряна ніч вино,
Помутлились думки мої...
Тільки чую: — хороша дівчина!
— Гей, коня мого напої...

Подивилася, а поруч стомлений
Білій кінь, як птиця тремтів...
А на ньому хтось соняшним промінем
В біло-золотім убранні горів...

Ой, навіщо я подивилася?
Чарівний біло-золотий птах...
Не мені, не мені судилося
Сіять мак на твоїх полях.

Це ж його промінясті кучері
Я тримала в своїх руках,
Як тугим перевеслом мучила
Філю золота в пишних снопах...

Чи це його це очі вдосвіта
Я угледіла в небі колись,
Коли світлими росами хтось ридав,
Схід мережив брилянтом сліз?

Це ж для його убрання пишного
Золотило сонце сніги,
Гантувало між білою вишнею
Самоцвіти своїй дорогі...

Це ж його червоними маками
Усміхалися влітку уста...
І крижані крапельки плакали
І зеркалилась в цебрах вода...

Та навколо святого Юрія
Білим сяйвом вились пелюстки...
Божевільною білою бурею
Танцювали свої танки...

Напувала коня похилого,
Помутилося все в ту мить...
І спітала вершника білого:
Може б в хату зайшов спочити?

Усміхнувся... На тлі зеленою
Золотою гадючкою спис...
— Чи нема на війні нареченого,
— Ти за нього мені молись...

У нестямі до ніг схилилася,
Розтопила душу в слізах...
Не мені, не мені судилося
Сіять мак на твоїх полях...

Тупнув кінь і знялася курява,
Закрутися далеко шлях...
Зникли очі святого Юрія,
Чарівний біло-золотий птах...

Ю. ЯНОВСЬКИЙ

Весілля Шахая

(Уривок з роману)

Серед загальної тиші, котра повстала після поцілунку Шахая, зарипили легенько струни на кобзі, зашуміли, загули, як весняні джмелі, як жовті працьовиті бджоли. Руки торкалися до струн ніжно, і кобза дзвеніла, немов у чеканні.

— Чого ж ти нам заспіваєш? — запитав молодий. — Про честь, чи про хоробрість, про обовязок людський, чи про лицарську славу?

— Мало тепер чести між людьми, — несподівано басовитим голосом одновів кобзар, підвоячи до товариства свою голову з невидющими білими очима. Це була замкнена в собі людська істота: за плямами очей горів людський мозок і ніколи не мав надійти на світло.

— Мало чести, — сказав сліпий, — і немає хоробрости. Ходжу я по світі, до моря доходив — злодій народ тепер повівся. Скільки разів мене обкрадали, били й сміялися з моїх пісень. Од діда й прадіда памятаю я пісні, а самому не довелося ще й однієї скласти. Чутки ходять скрізь по землі, я дослухаюся до всього, що віститься по дорогах, до всіх пісень, до всіх розмов. І — ще нічого я не почув, люди. Сліпому тяжко, а зрячому — ще тяжче.

— Слухай, діду, — в голосі Шахая забреніла воля, — ось тобі моя голова, діду! Клянусь родом своїм чесним, клянусь дідом кріпаком, прадідом запорожцем — не загинула іще честь і хоробрість.

Любов і ненависть, дружба й самопожертва вже підносяться з затуя. Революції ми не приспімо. Яка воля вів над землею!

Остюк, Галат і Марченко, ніби за командою перехилили чарки. Вони відчували вже вітер шляхів на щоках. Звичайні слова, може й не зрозумілі їм, збуджували в їхніх серцях гордість. Через це вірили в зорі і прекрасні ідеї, в чистоту і мужність людської душі. Такі люди ходять по сторінках історії, як по своїй хаті, і дивно стає, чому після них остають зруйновані міста, кров, пустка, смердючі трупи. Може, завше шукання людського, справедливого і достойного дає такі наслідки?

Тим часом Шахай частував гостей: братів Шворнів — розумного Саньку й пришелепуватого Митьку; Макара — колишнього чередника, рудого велетня із страшними вусами, кудлатою червоною головою і з дитячими блакитними очима; Бубона Петра — найкращого в світі наводчика, котрий міг би набоями обкопати навкруги, мов межею, своє поле з трикілометровою дистанцією; братів Василишиних — незрівняних розвідчиків, телефоністів, і — у вільну годину — музикантів; Виривайлів — чотирьох соколів, що загинули згодом усі, один по одному. — Виривайла Івана — геніяльного сурмача з неймовірними легенями, котрий міг перевірчати всі стихії, збудити мертвих і виповнити поле бою тривожним, полохливим, зворушливим, переможним сигналом; Виривайла Петра — комandanта кінної бригади, майбутнього героя Успенівської операції, котрому зробив поминки Марченко, наказавши зарубати над його тілом сотню полонених; Виривайла Семена — першого в армії злодія, що обкрадав усі кінні полки і щодня мав нового коня, а його ескадрон — навіть пташине молоко; Семена зарубав третій ескадрон, оточивши його своїми стодвадцятьма клинками в полі, вислухавши глузування і лайку, давши йому змогу попрощатися з білим світом; Виривайла Панька — гордість піших і кінніх полків, кулеметчиків і гарматчиків: Панька, що складав пісні — гострі, як бритва, співав їх так, що вершники падали з коней від реготу, і вивчив солідно лаятись у весь свій полк — він командував потім полком.

Було вже по їжі. Стіл пашів усіма стравами. Під горілку стояли квашені баклажани — зелені й червоні, огірки й капуста, зелена олія з накришеною дрібно й посоленою цибулею. Од ізвареної риби йшла пара.

Найважливіша річ — вибрати людей. Це Шахай знав, допитливо оглядаючи гостей. Тут були потрібні люди. Вони цілком підкоряться волі ватажка і командира. Наполеон і Петро Перший завше стоять прикладами — як треба вибирати людей. Жорстокий даву, стратег Удіно, Ней, близькучий Мюрат, інтриган Меньшіков, ще сотні невідомих — всі й померли б офіцерами, синами скулпиторів, писарями в нотарів, корчмарями, пирожниками. Їх усіх знайшов державний розум, геніяльне передбачення великих людей.

— Хай заспіває про Супруна-козака, — сказав Панько Виривайло, — ох і пісня ж грусна!

Загальна мовчанка підтвердила, що Панькове бажання пра-
пало до серця всім. Молода встала од столу і сіла поруч сліпця,
мовчки торкнула дерев'яну опуклість кобзи. Очі молодої — вогні
ї привабливі — були трохи сумні, як завше сумні в очі всіх сте-
повиків, усіх штахів степового краю, у всіх дівчат великої степу.
Акорд пролунав у хаті. З акордом зайдла знадвору дівчина й сіла
до Галата. Подвір'я ж танцювало.

Ой, не знав козак,

голос кобзаря нерішучий, кволий, непевний — козак широ-
знав, —

Ой, не знав Супрун
А як славоњки зажити,
Гей, зібрав військо славне запорізьке
Та й пішов він орду бити.

Доживочи останні слова своєї промови, Галат повів панцер-
ники в нічний бій. Передовий, на котрому було написано крейдою
«Прощай, мама!» — ним командував Петро Виривайлло, передовий
наскочив перший на ворога і славно загинув, полетівши в повітря
разом з гарматами, кіньми та більшою частиною людей на чолі
з командиром. Решта людей прилучилася до другого панцерника.
Ворог знайшовся несподівано близько біля Успенівки. Галат роз-
почав страшну канонаду з усіх своїх десятка гармат, виважив ко-
ней, амуніцію, набой; по черзі поскучував на землю гармати, ви-
лаштувався і пішов у наступ на полустанок, біля котрого щойно
загинув бідолашний Петро. Там усе було розтрощено набоями,
штабні папери розкидані скрізь по землі, і французи окопалися
поблизу — розгублені і налякані Петром Виривайллом. Перші лави
армії були позаду Галата. їх він проскочив біля самої Успенівки,
на полустанкові починається близький тил. Поле бою зменшилось,
коли навпроти повного місяця збоку од Галата устали на ноги,
щоб іти в атаку, блакитні французи — їх Галат нізащо б не по-
мітив раніш. Та переходити на інший бік замізничого насипу було
запізно. Залишені позаду панцерники почали по черзі летіти
в повітря. Задній панцерник раптом рушив назад і помчав шу-
кати загиблі під одкосом. Галат наскочив на полустанок, як
коршун. Кожна хвилина була дорога, поки не зімкнулося ще нав-
круги нього кільце. Полустанок швидко запалає, як смолоскип,
затмариш зорі, а партизани, страшно поклявшись помститися
за товаришів, рушили на блакитну стіну ворога. В передніх ла-
вах билося двоє Виривайлів — Іван та Панько. Позаду на дру-
голіці з набоями лежала голова їхнього брата Петра — посмадена
порохом і попечена вогнем вибуху. Її поклав туди Панько, після
смерти коня знімаючи сідло, до котрого приторочено було й го-
лову Петра. Брати билися, як божевільні. Та й уся купка вигла-
дала й діяла так, ніби всі вони погубили разум і шукали лише

солодкої раптової смерті серед нічних паходів степу. Лізти
в пельку до ворога цілою купою, йти, не дивлячись, скільки дру-
зів падає поруч, летіти, як метелик на вогонь, — це могли лише
партизани. Більш здивовані, ніж налякані — французи мусіли
дати дорогу таким безумцям. Галат вискочив із пастки, вивівши
з собою вісім гармат, десяток кулеметів і сотню з двох людей. Він
легко зідхнув, правуючи просто в степу. Партизани розсипались на
всі боки і відступали з жорстоким боєм. Скоро загін Галата зник
за ближчим горбом. Надалі про нього доходили до Шахая лише
чутки протягом усього першого шаленого дня Успенівської опе-
рації.

Плян Шахая, коли Галат одразу ж біля Успенівки напоровся
на ворога, наполовину провалився: ворога не треба було заманю-
вати — він ліз на форти сам. Нічна атака французької піхоти
вийшла достойною та блискучою. Пойнформовані про Успенівку,
французи кинули туди свої переможні полки, найкращі десантні
одиниці. Вісім танків ішло перед піхотними лавами. Долина ви-
повнилася блакитними силуетами, що здавалися Шахаю й Мар-
ченкові нічними перелесниками, нічними туманами річки. Шахай
послав 5-ий залізний полк на чолі з Семеном Виривайллом — уда-
рити ворога в лоб і заманити на болота і грузькі луки. Семен ви-
конав завдання. Місяць освітлював рівними променями долину,
повітря від такого світла зробилося густим і мінливим, набій роз-
ривалися в повітрі не так блідо, як удень, не так вогненно, як
темної ночі, пороховий дим повіяв звідусіль, долинув до Шахая
й Марченка, що стояли на горбі, маючи в себе під ногами все
поле бою.

Шахай чекав, дивлячись на циферблать годинника, доки почне
свое діло Санька Шворень. Танки сунулися по долині, стріляючи
з кулеметів. Лава піхоти перебігала, падала, пригиналася, ішла
вперед на Успенівку. Успенівка мовчала. Марченко став нерву-
ватися. Та Санька знов зігрівся — його гармати раптом почали
скажену стрілянину. Набої одразу потрапили на пристріяні міс-
ця, на блакитні лави ворога. Урагановий вогонь гармат збудив
до бою гвинтівки й кулемети. Після недовгої, але убійчої стріля-
нини, партизани вискочили з шанців в атаку. В останню хвилину
до них примчав Марченко і повів полки сам. За годину французи
одходили, Марченко зупинив свою піхоту, дав місце Остюкові, що
вискочив з околиць Успенівки. Остюк захопив два танки, котрі
не могли вилізти з болота, вирізав до ноги екіпаж танків і повер-
нувся до Марченка й Шахая зі шматком французького прапору,
запнувшись ним, як хусткою.

— Перший вареник у зубах не вязне, — осміхнувся Остюк, —
піти хіба та порозбивати їхні штаби?

Шахай, на котрого дивився Остюк, нічого не одновів. Він за-
мислено оглядав долину, по якій відходили французи. Стріля-
нина потроху рідшла і швидко зовсім ущухла. Остюк зрозумів
сам, що виривався з фортеці Успенівки і гнати ворога далі міг би
тільки дурень. Лише спираючися на міць фортеці, можна було

боротися з ворогом, що був дужчий силою упятеро. Треба розбити дощенту, до білого прапора, не виходячи з Успенівки.

— Як далі? — запитав Марченко, закладаючи нові патрони до нагана і відкидаючи порожні гільзи.

— Ми цих переможців світу завтра рішимо, — процідив крізь зуби Шахай. Певне, увесь час, доки тривав бій, у Шахая були міцно стиснені щелепи. — Я ненавиджу нашу націю за те, що вона не вміє до краю думати й до краю діяти. Хмельницький під Зборовом злякався брати до полону польського круля. Хтось може злякався б і тут французів, послав би зараз до них парламентарів і просив би їх помиритися з нами, поїхати геть від наших берегів, заплатив би французьку данину. Я хочу тут поставити своє життя і життя усіх наших партизанів, ми будемо битися до здобутих оздоровим голови і знайдемо енергію — боротися до краю, до перемоги.

— Хіба те, що хтось би послав парламентарів, означає переклик? Адже ми сьогодні погнали французів? Треба іноді мати розсудливість і не літи крові там, де можна договоритися словами, — сказав Марченко.

Шахай довго не одновідав. Вони трох зіхали з горба і простували до Успенівки.

З французького боку запалилося два прожектори, засновигали по небі, схрещувалися, як клинки, забивали світлом місяць і вимітали зорі.

— Великодушність іноді межує з дурістю. Коли справа йде про одну людину, великодушність нікому не шкодить. Зараз, коли ворог міцний і цілий, коли діло наше — це наше майбутнє, — хто сміє думати про дурість?

Марченко їхав попереду мовчки. Не видко було, як він сприймає останні слова Шахая. Тільки кінь його аж стогнав від немилосердного дотику острогів. Розмова увірвалася. Вершники мовчки доїхали до походного шпиталю і, одвідавши його, домчали каретом до штабу дійової армії, що містився у вагоні на станції. Біля вагона Марченка зупинив поранений в руку кіннотчик. Він тришив за повід коня. Кінь зовсім мокрий, боки були в милі.

— Нічого не вийшло, — сказав кіннотчик Марченкові, — а Василя вбили. Ми їдемо з білим прапором, ми вимахуємо цим прапором і кричимо «мир!», а вони шкварять пачками. Потім — ще й кулеметом. Васька ліг, мене поранило, білий прапор я віддав у лазареті на бинди.

Остюк пильно подивився на Марченка. Той, не зупиняючись, пішов до себе у вагон. Остюк поляскав по ший стомленого коня.

— Загнав коня, браток, — сказав Остюк, — ти поклади його сукінного сина, десь на солому і вкрий інаніч кожухом — хай упrie. Не легко було вам ганятися за миром. Гайдя, завтра буде день!

Кіннотчик, не розуміючи останніх слів Остюка, скочив у сідло і зник у темряві. Шахай задумано подивився на південь, де знову почали схрещуватися прожектори.

Удар Остюкової шаблі ледве не зніс французові голови. Та лейтенант був неабиякій фехтувальник, і він врубував тільки, що нікчемою, котрою тільки й можна було пишатися й брязкати в мирнім житті на маневрах. Лейтенант злякався гарту кубанського клинка. В руці Остюка була невеличка шабелька з чорним ефесом, незавидна й скромна, але вона врубувалася навіть у залізо, не пощеривши. Лейтенант, зустрівши з цим хижим варваром, мав надію засліпiti його близком парадного клинка, — Остюк же, не задумуючись, рубав своїм клиночком куди попало, бо знов, що вірна його подруга перерубає все на світі. Від смерти лейтенант врятувався тільки тим, що умів фехтувати. Одбивши перший наскок Остюка, француз хитро оборонявся, вибираючи хвилину та зручну позицію для раптового випаду. Оточуючи двох командирів колом, билися салдати.

Вийшовши вдосвіта з Успенівки, кіннота Остюка виконувала тактичне завдання — маневрувала на правому фланзі, маскуючи обхідний рух Шахаєвої піхоти. В Успенівці Марченко залишився з гарматами та невеликими силами піхоти, котра, проте, збільшувалася безперерви новими десятками й сотнями людей — вони приносили свої голови з околишніх сіл. Шахай виконував складний і ризикований плян. Союзники — греки й французи напосідали на Успенівку. Вони зранку ходили двічі в атаку, але Марченко одбив обидві атаки. Шахай маневрував з піхотою на обох флангах — він несподівано зявлявся в одному місці, йшов у бій з тою частиною, що там була, бився жорстоко і, коли ворог стягав більше сил, — зникав і зявлявся в іншому місці. Шахай, дезорганізуючи ворожі фланги, що хотіли охопити Успенівку, примусив ворога відчути перед собою колосальні сили партізан. Скрізь, з усіх ярків та лісків, можна було сподіватися атаки і немилосердної різанини. Так усе йти мусіло до вечора, коли малоє на увазі одночасово ударити з кількох сторін (за допомогою Галата), а перед цим кільком десяткам хоробрих людей льокалізувати ворожий штаб. На нещастя союзників і на щастя партізан — французькі аероцляні запізнилися прибути разом з десантом і не могли побачити згорі всі карти, що ними грали партнери. Ці аеропляни прилетіли пізно, коли Успенівську операцію Шахай уже закінчив.

Навколо Остюка й лейтенанта французької кінноти — билися іхні салдати. Ця зустріч трапилася несподівано. Остюк побачив ескадрон кінноти, що, очевидно, йшов на вивідки околиць Успенівки. Спортивна жадоба кінного бою охопила Остюка, як положення. Він вирвав із свого загону сотню і, підкравшися по лощині, вискочив на французів. Ці спочатку не хотіли приймати атаки і тікали кілометрів зо два, та, певно, і їхньому лейтенантові закорітало побитися на шаблях, бо ескадрон одразу зупинився, розсилився, вийняв шаблі і прийняв бій. Остюк летів тільки на офіцера, і вони зустрілися. Остюк страшно виляявся, підбадьоруючи себе цим, і послав свою кубаночку в повітря пад ворожою головою.

Француз спокійно одбивав нацади, і гарячка-Остюк почав обережніше вимахувати, розуміючи, що так можна й пропасти. Клиники заявкали, коні люто іржали й кусалися, француз одбивав скажені вимахи, Остюк неймовірно лаявся. Ляйтнант не витерпів Остюкою вої лайки. «Прокляття Бога!» — закричав ляйтнант і ударив шаблею згори в той час, як Остюкова шабля не встигла ще піднітися для захисту. Дві причини затримали рух французького клинка: Остюкова шапка-кубанка на густих кучерях його та нога ків ніби репнув — так засвітилося йому все поле. «Душу, баланувся. Француз, зрозумівши, що йому не розрубати Остюка промахнулою шаблею, став несподівано нею колоти. Остюк не любив парад прийомів, на його думку, шаблею можна було лише рубати, і через це не зміг захиститися. Ляйтнантова шабля ударила гостряком у ліву руку Остюка, котрою він тримав повід, пробила долоню, пройшла товстий ремінний пояс, кожушок, френч, сорочку — і порожну шаблю тісніш до свого ребра, щоб її не так легко було вісмикнути, розмахнувся правою рукою і начисто зрубав офіцерові шапку з голови і зачепив плече. Ляйтнант упав з коня і, падаючи, шарпнув свою шаблю. Остюк поточився в сідлі і помутнілим очима став оглядати поле бою. Він побачив себе серед чогось такого жахливого і фантастичного, що ледве не опустив з руків клинка. То була грецька кавалерія, що сиділа на віслюках. Сотня Остюка, захопивши боєм з французами, не огляділася, як її оточили греки. Грецької кінноти було до біса. Це побачив знід Успенівка Марченко, що виїхав на горб подивитися в бінокль на свою кінноту. Він зблід, скочив з коня і вдарив шапкою об землю.

— Здохну, куло собі дам! — закричав Марченко, — щоб Остюка осяляча кавалерія полонила?

Марченкові ординарці мовчки перечекали, доки казився Марченко. Потім він знову подивився в бінокль і радісно зареготав. Остюкова сотня, наче опечена, карером налетіла на греків, зім'яла довговухих коней, вислизнула з пастки, помчала на зіднання з рештою кінноти. Остюківцям було соромно, що греки могли належитися воювати з ними на віслюках.

— Й-Богу, застрелився б! — сказав Марченко, сідаючи на коня. Перед ним по долині безперерви котилися хвілі атак. На флангах і в центрі сунули танки. Газові бомби падали на землю і швидко обкутувались пеленою газу. Низовий вітер стиха котив ці газові кущі і прибивав їх до землі, стелив над водою річки. «Газами душать», — подумав Марченко, і йому закортіло встроити клинка комусь у горлянку і повернути там його. П'ять танків сильно потіснили центр. Марченко послав туди підмогу і поїхав на цей участок сам. Він покинув коня, вихватив наган і поїхав з ним до бруствери вздовж траншей, погрожуючи бойцям розстрілом. Пробігаючи ділянку свого улюбленого Ново-Спаського полку, Марченко закричав:

... В атаку хлопці!

Ново-Спаський полк вискочив з траншей, як корок з пляшки, і затякав на все поле, закликаючи з собою інші полки. Такої непрощадливої атаки французи доти ще не зустрічали. Як косою, клали партизанів іхні кулемети. Танки зупинилися і поставали фортами, але годі було встояти перед атакою Ново-Спаського полку. Він чесно заробив своїх три цистерни спірту, деморалізувавши ручними гранатами екіпажі трьох танків. Марченко посмутнів, коли побачив, скільки людей не повернулося з атаки, і звелів видати Ново-Спаському полкові ще одного пралора зі штабу. Глібока осінь, наче зійшовши до долини з околишніх горбів, проходила поле бою. Постріли стали вщухати, ніби вороги збиралися зализувати рані. Ні на чиєму боці ще не почувалося переваги. Сміливість, хитрість і очайдушність не всілі були подолати таєї сили французів. А французькі солдати вже почували в тому.

Гінець від Шахая передав наказа — бути напоготові. Перед вечором мав відійти Галат. Півсонний Марченко обіздив позиції. Він куняв, сидячи на коні, та бачив важкі сни. На батареї Петра Бубона делегація від Ново-Спаського полку обступила Марченка. Газові бомби посліпили багатьох бойців. Ті, що пропали від газів, не протестували, але ті, що посліпли, вимахували кулаками перед Марченком і погрожували застрелити його або зарубати.

Хлопці, — одповів їм Марченко, — коли я переможу, я вам пороблю електричні очі. Коли нас розібуть — ідіть і співайте по дорогах про нашу честь і закликайте до помсти. Сліпого дорога годує...

Рейками з боку французів зявилася дрезина. Над нею віяється здригався білий пралор парляментарів. Їх сиділо троє на дрезині — похмурі, бліді офіцери союзного десанту: капітан-грек, капітан та полковник — французи. Вони були без зброї. Залізничний насип переходив упоперек долину, з нього видко було всі позиції і траншей, партизани перебігали з місця на місце, стріляючи вгору на честь гостей. Парляментарі помітили прекрасне розташування опорних фортів, вірні лінії траншей, в яких лише досвідчене око могло помітити замасковані кулеметні гнізда. Рішучого бою так і не відбулося досі. Маневри Шахая, заколоти в тилу, що їхчинив скажений Галат, насоки Остюкової кінноти, уперта оборона Успенівки — діло Марченка, погані настрої перед солдатів десантної армії, — все це спричинило до того, що французько-грецьке командування вирішило почати розмову з бандитами-повстанцями, відтягти час, зберегти за собою славу — фактично непереможеної війська і, відійшовши до моря, почати похід знову. Парляментарі підіхали до Успенівки, тамуючи огиду й жах. Бандити здатні були на їхню думку — зарубати або замучити вісни-ків миру. Та нічого цього не трапилося. Колії були порожні — Шахай хотів показати дисциплінованість своєї армії. Тільки біля штабного вагона стояла почесна варта — людей близько сорока, попереду впадали в око мідяні труби оркестри. Почесна варта стояла перед вагоном, як валка розбійників — брудна, закурена

пилом і порохом, з кривавими плямами на руках, обличчя, відежі, повісивши на себе безліч гранат і кулеметних стрічок, револьверів і кинжалів. Оркестра з усієї сили бахнула бравуру мелодію, котра ніби зробилася вже національним партізанським маршем — так часто її грали.

— Марш із «Кармен»? — сказав здивовано полковник, сідачи з дрезини. На площадку вагона вийшов зустрічати сам Шахай. Гості зайшли до вагона, а варта стала голосно сміятися з французьких мундирів. Оркестра закінчила грati і тоді почувалася далекі кулеметні й гвинтовні постріли. Вони линули десь іздалеку — ніби зза ворожого табору. Парламентарі затривожились, і грек, котрий знав російську мову, запитав про причину стрільни.

— Вас, гадів, десь бути! — одповів похмуро Марченко.

Шахай вибіг з вагона, за п'ять хвилин повернувся і покликав із собою Марченка. Останній посварився на парламентарів револьвером і суверно наказав не виходити з купе. Парламентарі залишилися самі.

— Це прийшла наша смерть, — зауважив спокійно полковник.

Обидва капітани погодилися. Далеко десь загриміли гармати. Чітко було чути кулеметні речитативи. Бухали ручні гранати.

— Це в нашім тилу, — прислухався капітан-француз. Він вийняв з кишені мапу і розіклав її на столі, — сьогодні звідти були відомості, що велика банда селян з багатьома гарматами і кулеметами наближається з степів до Успенівки. Веде її той бажавільний, що пустив на вітер шість панцерників, і спалив подустанок. Він мобілізував усі села, цей диявол.

Палець капітана показав на мапі участок, звідки чулася одчайдушна стрілянина, на котру вже відповідали французькі гармати та бомбомети, і котра все розросталася й голоснішала.

— Вони не дурні, — сказав грек, — вони здоровово зруйнують наш тил. До цих ми приїхали миритися, а ті, що прийшли зі степу, не знають про мир і лізуть битися. І, звичайно, їх буде розтрощено.

— Тільки б ці в Успенівці не зрозуміли подовше, в чим справа, і дотримали б миру, доки там розіб'ють того мужика, — прідив зі злістю полковник.

— Надія мала, — почулося від капітана, котрийувесь час прислухався до стрілянини, — слухайте, вже тріщить лівий фланг. З правого — теж чути поодинокі постріли. Стійте, тут у них масбути кіннота, — рівнина, бачте, гарна. І рубатися вони вміють.

— Дивіться, — майже закричав грек, заглядаючи у вікно, — он її видко, проклита кіннота! Вона пересувається поза горбами, як великий полоз, вона чекає, щоб останньої хвилини добити й розігнати знеможену піхоту.

Капітан нахилився над столом. Професійна звичка до своєї справи примусила його забути, хто саме беться. Капітан бачив абстрактні військові одиниці, що в руках досвідчених майстрів війни рухалися по полю. Союзний табір здався йому островом се-

ред штурмових хвиль. Успенівка розпочала гарматну підготовку. Повне коло навколо союзного табору. Парламентарів охопив жах. Партизани вміло підготувалися й ставали до останньої гри. Поки-що гупали гармати. З флангу і з тилу ревли на союзників їхні сталеві горлянки. На лівому фланзі причаїлася піхота, розташувавшися до атаки. Правий фланг охороняв Остюк — перший кінночник. На його долю випав останній удар, і Остюк мав надію виконати його в кінному ладу. День ішов до кінця. За годину сонце вже висіло над самим обрієм. Ущухли гармати, настала шалена тиша перед атакою. Парламентарі ніби бачили, як перебігають поодинокі стрільці і займають свої місця. З тилу давно вже напосідають божевільні селяни, що не розуміють жаху смерті і солодкості життя. Вони лягають купами перед цікавими кулеметами. З фронту — вийшов у долину Успенівський гарнізон. З лівого флангу починає атаку піхота. Є лише один вихід для союзного війська, але й там чекають на нього клинки Остюка. Сонце заходить серед тисяч смертей. Останні подихи тисяч людей холонуть, вийшовши на осіннє холодне небо. Парламентарі бачать у вікно, як з останніми променями сонця йде до бою піхота. Це безум, бо половина її загине, не дійшовши до ворога. Полковник і два капітани відчувають страх з такої самопожертви, з такого щедрого офірування. Ніби й краю немає людським істотам, що так віддано мчать до бою. На дворі темнішає. Парламентарі сидять іще зо три години, дослухаючись до кожного звуку. Потроху потухає бій. Десь іде мовчазна розправа. На кінець четвертої години чекання до парламентарів зайшов Шахай. Він так і зайшов з револьвером у руці, як тримав його увесь час, керуючи боєм. Із зусиллям розігнув він пальці і поклав на стіл порожнього револьвера.

— Вибачте, що довелося трохи почекати, — ми саме підписували деякі пакти попередньої угоди, — сказав Шахай так, ніби у нього зовсім пропав голос.

— Які результати бою? — запитав полковник, і грек повторив ці слова руською мовою Шахаєві.

— Полонених ми не брали, бо не вміємо їх стерегти, а так: хто ліг, хто побіг, хто потягом поїхав.

— Ви порушили закон білого прапора, — закричав капітан, і грек став, хвілюючись, перекладати, — ми ще повернемось і вогнем пройдемо по вашій крайні. Ви ще пожалкуєте, що затримали парламентарів, а самі зробили ганебне діло.

— Ми готові вас вислухати, — одновід шепотом Шахай, — жіль, що ви хочете нам запропонувати.

Голос Шахая був хрипкий і натомлений, але почувалося, що говорить переможець. Які вимоги можна ставити до переможця, коли кожен мяз його кричить — «горе переможеним!». Все те, з чим парламентарі приїхали, далеко одкінув останній бій.

— Ми просимо, — вимовив полковник, — ми просимо відпустити нас до своїх. І коли ви виграли бій, — дати нам можливість

відійти до моря, сісти на пароплави і відплисти додому. Двох тих
нів нам досить.

— Я не дам вам і години, — усміхнувся Шахай — завтра
вранці ми будемо біля моря і заберемо все, що не буде на кораблях
до того часу. Вас трьох я відпушту трохи згодом, коли можна буде
вжити заходів до вашої охорони, доки ви доїдете до своїх. Ви
матимете зараз можливість побачити моїх маршалів. Я дав наказа
не переслідувати вашу армію, і командири мої швидко будуть тут.

До вагона зайшов Марченко в розігріаній матроській сорочці.
Очі його горіли, як у вовка, червоні повіки набрякли. Він піс
у руках прекрасну французьку офіцерську куртку. Не соромлячи-
ся присутніх, Марченко скинув сорочку і надяг куртку, що ледве
зайшлася на широких його грудях.

— Це зайшов маршал Бернадот, — сказав Шахай, — він поки-
що не князь Понте-Корво і не кронпринц Швеції, але він має всі
дані для цього. Він — син новоспаського корчмаря, як Мітрат.
Рано пішов до флоту, переплив два океани й кілька морів. Надто
любити жінок і славу. Для цього живе і хоче бути першим. Сього-
дні він командував Успенівкою і сам водив в атаку полки. Ви
могли відчути, як він бився. Це його шабля била вас з фронту.

Марченко дрімав, знесилений боєм. Він не слухав Шахая,
у грудях його клекотів сон.

— Це ось заходить маршал Остюк, — сказав Шахай, коли
в дверях зявилася постать Остюка, з перевязаною лівою рукою.
Марченко розплющив очі і подивився на Остюка. Кіннотчик
дзенькнув острогами і привітався з офіцерами. Він ледве рухав
ногами — його вимутило сідло.

— Хазяїне, — Остюк сів поруч Марченка, — попорубала моя
шабля лівий фланг. Коли б не твій наказ, — ми б гнали їх аж до
моря. Скільки коней наловили ми в темряві, а віслюків розігнали
геть по степу!

— Остюк — син селянина і вже сім років не скидає військо-
вої одежі. Це його кіннота на лівому фланзі сіяла паніку. Шабля
у нього — маленька кубаночка, чорнява співуха. Плачено за неї
табунами коней і сотнями голів. І ще ніколи вона не пощербилася.

— Зараз зайде маршал Галат, — продовжував Шахай після
павзи, — раджу вам поглянути на цього юнака. Він пробився
з панцерниками крізь ваш фронт, і це він налетів з тилу — не-
стримний та безжалісний. Пригадайте генерала вашої революції Лар-
заря Гоша, що помер в 29 літ віку. Він дорівнювався лише Наполеону
військовим генієм. Це — Галат — син робітника, сам робітник, що
приїхав у Ново-Спаське до своєї тітки і залишився у нас жити
і після революції.

Двері широко розчинилися, щоб пропустити Галата. Він спо-
вістив Шахая, що Виривали хотять йому щось сказати і просять
вийти надвір.

— Хай зайдуть сюди.

— Вони несуть голову свого брата Петра і рубають усіх поло-
нених, котрі трапляються їм по дорозі.

Шахай зблід, як бліднуть під час гніву. Марченко устав з міс-
це і вийшов з вагона.

— Хай зайдуть сюди, — повторив Шахай.

Галат нехотя пішов до дверей і гукнув на когось у темряві.
Зайшов троє Виривалив. Семен піс чорну голову Петра. Похмура
велич братів'ї жадоби затрусила увесь вагон. Французи зіщули-
лися, коли Семен поклав голову на стіл і почав плакати перед Ша-
хаем, бачи себе в груди. Мертвa голова Петра ніби спала. Вічна
умішка лежала на устах її.

— Братіку наш рідний, — стогнав Семен, — та чим тебе поми-
нати, згадувати? Чи кровю, чи піснею, чи високою могилою? Диви-
ся, брате-соколе, ось сидять твої воріженьки, — глянь на них, бра-
тіку, упійся їхніми благаннями, бо я їх зараз різатиму...

Шахай підійшов до Семена і поклав йому руку на плече.

— Скільки ви людей уже втратили, хлопці?

Од дверей вийшов наперед Панько, несучи оберемок шабель.

— Не сиди, небоже, то й Бог допоможе, — сказав Панько і по-
клад шаблі на стіл поруч мертвої голови, — чуже горе, — за ла-
соці, а своє — за хрін. Свічки поїли, а самі очима світимо.

— Це все французькі полки, — пояснив Іван, — кожна шабля
— полковник. Погуляли ми сьогодні, батьку. Дозволь тепер бра-
тів честь ізробити і достойно поховати.

— Несіть його, хлопці, на гору. Там буде яма для всіх наших
братьїв. І зверху покладемо голову Петра. І насиплемо високу мо-
гилу.

Виривали вийшли. Після них залишився легкий трупний за-
пах. Парляментарі, приголомшені й налякані, відчували, що вони
божеволюють. Півгодини в купе була мертвaтиша. Галат і Остюк
спали, хropучи ввінці. Шахай раптом устав на ноги і запропону-
вав французам відправити їх до своїх. На рейках знайшли дрези-
ну, сіли, і Шахай проіхав з парляментарями усі небезпечні місця.
Попрошавши, Шахай на своєму «Сірому» повернувся до станції.
Йому прийшло на думку, що треба сповістити столицю і людність
про свою перемогу...

— Велике портове місто бреніло від юрbi. На рейді ще воруши-
лися перевантажені пароплави, крейсери й міноносци, деякі з них
ще зрідка стріляли на місто, в которому вже хазайнувала парти-
занска армія. Вона збільшилася неймовірно після перемоги під
Успенівкою. Оркестри гриміли на вулицях — це був той же марш
із «Кармен». На балькон готеля вийшла група командирів. Їх зу-
стріли пронизливими криками й вітальним свистом. Мав говорити
голова місцевого запілля.

— Не треба! Шахай! — кричала юрba.
Тоді вийшов наперед Шахай...

Кілька хвилин йому не давала говорити людська пристрасть.
Він підніс руку догори, і все вщухло.

— Я переміг переможців світу! Європа першого сорту сіла на
кораблі і пливе від наших берегів! Європа другого сорту перехо-

— Довго прийдеться тобі, Гефестіоне, прожити тут, які здо-
уміш відповідальність вояка на межі. Суворе оточення, дикі зви-
чай, жорстокі дії — перед нами. Чи не відчуваєте ви там при кеса-
рю, як дрижати підвалини імперії? Що нам лишилося? Навчиться
змовчати й роздумувати над тим, як гідно вмерти, як це гарно
зформулювати один з неоплятоніків? Ні, я жити хочу, повнотою
нефальшованого життя! І тут, серед моїх готів, на межі Європи й
Азії, я знайшов зміст життя в суворому змаганні за ту суть нашої
культури, що робить життя країним, витонченим і ¹*шляхотнішим,
осяючи його ідеалізмом...

— Кажеш, Марку, — це остання наша варта на сході? Чи
справді тут кінець світу?

— Світу? Ні! Лише кінець владінням Августа. Далі землі
підступних склябенів — антів.

— Що це за народ, Марку?

— Їх дуже багато й вони багаті духом, майже щасливі, Гефе-
стіоне. У них базліч худоби й збіжжя, зложеного в скриптах, а най-
більше проса й льону. Вони величні з крашеним на червону волос-
сям, дуже витривалі й легко зносять спеку, голод і холод та не
даються наломити під ярмо чужої влади. Та в договорах вони не-
певні й віроломні й між собою дуже недружні. Кожний з них має
свою думку й це є причиною, що поділяються на безліч племен,
яких князьків добре є позискувати й нацьковувати одного проти
других, чи признаючи їм слухність чи даунками. Бо між князь-
ками є так, що як погніваються на себе, то вже ніколи не пого-
дяться; кожний з них має свою думку й від неї перед другим усту-
пить не хоче...

— А звоювати їх важко. Їхні оселі, положені понад ріками,
одні з одними стрічаються. Ліси ж, багна — недалеко. Про воро-
жий наскок довірюються дуже швидко, тікають з майном і захо-
вуються в нетрях, а як пройде перший страх, їхня молодь нападає
нинком і вбиває вояків наїздника... Вони дуже хитрі, вживають
засідок і ніч і день роздумують над різними способами воювання.
— докінчив трибуни, зідхаючи.

— Зацікавив ти мене, Марку. Кортить побачити їх, відвідати.
Чи воно дуже небезпечне?

— Навпаки. Вони надзвичайно гостинні й зичливі до гостей.
Перевозять їх з місця на місце, куди забажають. Що більше —
вони боронять своїх гостей перед напастю і люто мстяться на тім,
хто гостя скривдить. Але бережись, Гефестіоне, чіпати їхніх жінок.
Красуні вони та чесні й вірні своїм чоловікам понад міру. Дуже
часто зі смертю коханця, чи чоловіка й вони добровільно гинуть,
спалені з ним на кострі. Тай не радив би я підлабузнюватись до
молодих — чоловіки їхні злопамятні...

— Дика, чарівна крайня! — Гефестіон шептав, споглядаючи
розміряним зором на другий беріг. Високий, він наче занавіса
сцени, заслонював собою простір, таємний і наче напущений.

— Марку! Покажи мені дорогу до них! — вигукнув запалливо.
Трибуни замислився, щось міркував.

— Гаразд! Можу вчинити тобі це. Отут недалечко, один день
дороги звідсіль — їхня оселя. Зв'ється Городище. Князю там
і подвійну восковану табличку з стилосом — мій знак. Та про це
завтра. Сьогодні ти мій гость. Не погощу тебе тучним фазаном
з Колхиди, начиненим тебанськими дактилями, ані гусячою печін-
кою з шафрановою підливкою. І не випемо в мойому шатрі ані вина
з Бильос, Маронеї, чи Ікарії, ані густого з Самос, яке випите ви-
кликає зяву Геллади, та зім'о вдосталь смаженого на грані мяса
— ситного меду, що плутає ноги, а розвязує язик і робить ясними
думки.

II.

Добігав уже другий тиждень побуту Гефестіона серед антів.
В Городищі, що заховане перед ворожим оком в розлогій балці,
жило сільським, мирним життям хліборобів кільканадцять родин.
Молились вони сонцю, тремтіли перед громом і прислухались до
шепоту потічка, дошукуючись в ньому таємничого гомону русалок.

Молодь палила ніччу над водою вогні, дівчата водили там
хороводи, співали пісень, плели з живого квіття вінки. Діточим
щебетанням і сміхом дзвеніли хатини антів і у природі стояла
весна.

Перед Гефестіоном розкривалась душа народу — проста без
лукавства, щира й зичлива до юного чужинця, розспівана, поетич-
на, хоч трохи дика й варварська.

Як далекі вони від наших вихолощених епікурейців, що
дошукуються солодості навіть в своїх найсумніших думках, як
бджоли з гір Гіметту, що висисають мід навіть з найгіркіших кві-
ток, — міркував Гефестіон. Життерадіність антів була спонтанна,
щира, весняно-молодечна, а не надумана осіннього бабиного літа.

Старий, сивий, аж білий, дід Доброгост учив його штуки гри
на гуслі — довгому інструменті, видовбанім знизу мов велика
ложка, що над нею була натягнена шкура з проколами. Того нап-
чута струна з кінського волосиння ришала під смарованим живи-
цею гудалом і видавала звук тягучий, як скрипція немашених
маж у степу, як голос діда, що в супроводі гуслі співав свої сумо-
віті пісні. Гефестіон пробував повторяти їх на своїй семиструнній
злотні. Виходили звучніші й мелодією багатіші, але без того, за-
кля того в них тужливого відгомуна безмежних степових просторів.
Так само неповторно шуміли вечорами в дідовій пасіці бджоли. Ку-
рілі тоді з вогнищ, стелилися по балці дими, й у їхньому сусід-
стві стояв тихий, нештудерний земський рай осілих, щасливих
людів....

А як добіг другий тиждень і всі в Городищі освоїлися з Гефе-
стіоном так, що стали його уважати своїм і почали приймати
в заміну від юного витончені дари цивілізованої Геллади, сталося
одної ночі нещастя.

Збудили його зі сну гомін і крики. В темряві кричали діти, голоські жінки, лято лаялися чоловіки. Ревіла худоба, іржали коні. Нагло спалахнула одна хата, загорілась як свічка і стало ясно в Городищі. Якийсь ворог напав. Різав, мордував і городиці боронились. Коло вогню сногигались тіні, ішла впереда січа. Старий дід Доброгост не забув за своєго гостя. Захеканий прибув до Гефестіона. Потягнув його за собою кудись у сад, далі таємницею проходами поза селище в ліс. Відгомін боротьби ставав щораз слабший, крики тихли, там де було Городище здіймалась щораз вінця луна пожару.

III:

Світанок застав Гефестіона в кругі небагатьох мешканців Городища, що лишились живі після нічної різни. З Гефестіонових речей збереглась одна семиструнна лютня, викладана слоновою кісткою, дарунок кесаря.

Були з ним теж обидва трибунові супровідники. Анти сиділи мовчки, не нарікаючи, діти їх не подавали голосу. Життя вишколовало їх амалечку бути твердими.

Дід Доброгост, що теж лише свою гуслю врятував, вмостившись серед земляків, підтягнув одиноку струну й заспівав пісню. І давалось, під співом мінялися анти. Мужчини стискали п'ястуки, жінки витиралі слози, дитячі ж очі набирали виразу зовсім не дитячого: вони блістіли, як у молодих вовчків.

Дід скінчив пісню і враз ціла громада анти зірвалась і зникла в лісі в напрямі селища. Гефестіон з супровідниками зостався сам.

Минув південь. Від Городища не доходив ані згук, там готовались певно анти до засідки. Та Гефестіонові стало прикро сидіти отак без діла. Він був цікавий. Обережно краудучись, відважився вийти зі склону, щоб розглянутись. Перед ним у віддалі яких триста кроків маячив невеликий горбок. Ліс доходив до половини його узбіття, але сам вершок був лисий; там росло одно однієве високе дерево. Чудове місце для споглядання.

Ще обережніше, як перед тим, дістався Гефестіон на горбок і вилізти на дуба, став пільно розглядати околицю.

Ліворуч у балці димились старина оселі анти. Все було понижено, спалене, усюди валались трупи побитих. Праворуч... Гефестіон пропер кулаком очі. Праворуч — широка рівнина, ген по обрях хваливалася вона верхниками. Сотні, тисячі! В кожухах, волосом назовсі, на низьких коншатих кониках Ішли сутулуваті ладці, обросіні дуками, списами й короткими мечами, з довгими арбалетами через плече. Орда в поході. Хитались в такт ходу коней верхники, гонили табуни худоби, Ішли криті гарби, іржали коні. Все йшло, верло на захід, на римську межу...

Ох, від гурту відхклалась групка верхників. Вона жала в напрямі горбка: належно стежа. Гефестіонові забільлось серце, під такі зомліти ноги й ви лісували з дерева на землю.

Два супровідники побачили лихо. Вона відчущалася до кінця, роту, але Гефестіон, мов заворожений, дзвонив зі страху зубами, не можучи рушитися з місця. Він зовсім охлив і поти відмовив. І він, якому послуху. Оба супровідні добули мечі і повернулися. І вони шли боронити себе й повіреного їхній опіц поста.

Тимчасом стежа спинилася під горбком. Верхники позіскавували з коней і потяглися на горбок. Захований за стовбуром дуб, тримтів Гефестіон мов лист осики. Чотири кремезні нізки постали, з кривими каблучуватими ногами, карбкалися на горбок, як мавпи. І враз перед очима Гефестіона виринули чотири обличчя, а примарні машкари — чорні, споганені глибокими прямами, без заросту. Глибоко в ямках посаджені малі чорні очі жерекинули усі нараз на Гефестіонових оборонців з диким будматінням і не минула хвилина, як обидва оборонці й три дикунки дідались в судорогах конання. Остався четвертий. Він мавуть не помітив захованого за стовбуром дерева Гефестіона. Обернувся до нього плечима, розглядаючись по довкіллі.

З віддалі двох ліктів бачив Гефестіон його грубий карк, темну, майже чорну шкруу, в ніс вдарив йому прикур зіпса поту й бруду. І враз з почуттям омерзіння вірнулась Гефестіонові сідомість. Думка запрацювала живо й рішуче.

— Оце йде нова навала дичі на імперію, на її цивілізацію, на її культуру! — усвідомив собі ясно.

Гефестіон рішався не довго. Вихилившись зпоза стовбура, він з цілої сили й розмаху вдарив своєю семиструнною лютнею дикуну по тімі. Дикун захитався й упав. Та Гефестіон був дай лежачим, з якоюсь жоретокою насолодою, поки не поламалася лютня. Це було його перше вбивство, перший рішучий крок в його житті, бо досі він був ані зимний, ані теплий — естет. Як тіло дикуна змірухоміло, Гефестіон, не отглядаючись, збіг з горбка, скочив на коня і помчав паверейми до Дністрового броду.

В римському таборі грали роги, мілані труби й загнути булавини. Над головним шатром повівав пурпурний смок. Вітер відував його і виходив з папі з сичінням. Біля шатра наставали зазуби й розпростерті крила, вбиті в землю хижі, стежеві римські брати.

Трибун Маркус Порфіріус Агріппа нашоронився на галас, що він від воріт. Там повстала якась сутолока. Якась заболотна злиднена людина, на спиненім степовім коні, бажала сідати десь до табору.

— Агей! — гукав трибун. — Куди прешся!

Та враз кінь станув дикими і зомліла людина покотилася трибунові під ноги.

— Гефестіон! — пізнавав з трудом поста.

Гефестіонові поволі верталась свідомість. Він разом з ним засів жах. Та очі ставали чимраз притомніші, вони поки

дрували на протилежний беріг Дністра. Гефестіон пробував звітись. Він витягнув руку перед себе, щось трибунові показуючи.

— Там... там... — хріпів зі здушеною горло.

Трибун звів очі й пильно поглянув на протилежний беріг. На ньому, наче вирізана і паклесна на темноголубе тло неба, рисувалась чітко дика сутулувата постать іадця, що в похиленій допереду поставі юнишила повітря, мов великий гончий пес.

— На Бога — це Гун! — шепнув побілілими враз устами трибун. Він весь сіпнувся і громко закричав:

— До зброї, до зброї!

15. 10. 1940.

С. ПОЛОВЕЦЬ

Стерник

Треба було нації пережити не одно лихоліття, треба було за-знати не одній поразки, щоб нарешті усвідомити, що без Стерника не вивести Український Корабель на широкі води української політики.

Князі — стерники Української Великодержави «покорив под ся округнія страни, ови миром, а непокоривия мечем» на тисячеліття в майбутнє викарбували в духовості Нації свідомість її післанництва на південно-східніх просторах Європи.

Але спустошено духовий і культурний центр європейського Сходу — Київ, і кинуто Націю на поталу степові...

І речником вже бездержавної Нації встає — стерник.

«Вирву весь народ руський з неволі» — на визвольних корогвах Богом — даного.

«Аби било єдино стадо і єдин пастир» — гасло другого стерника.

«Озмітеся всі за руки, не допустіть горкої муки матці своїй болш терпіти! Нуте врагов, нуте бити!» — клич останнього найбільшого Стерника занепадаючої Козаччини, якого вже не дочула одна, що «сам керує Стерник і сам управується...»

Здавалося, дух провідника не встане вже з могил України — свідків найбільшого її чину.

Але глуху ніч кріпаччини блискавкою розсіче не «вставаймо», а — «вставайте, кайдани порвіте!» — наказ стерника, а не голос з натовпу! І гасло «цивільного» стерника луною відбилося в свідомості прийдешніх поколінь, нащадків прийдешніх поколінь, нащадків київського «лучче ж бо потяту бити, неже полонену бити!» й таки перекувалося в чин Визвольних Змагань наших днів.

Кров не засихає. Тепло й все теплим буде в душі нації, все відігріватиме ролю непокоючого, тривожного ферменту, що нагадує про нескінчене і кліче на продовження започаткового» — закін-

чус Головний Отаман передостанню сторінку наших Визвольних Змагань — добу Крут і Базару — геройчу Петлюрівщину,

«З наших змагань винесли ми один великий скарб, — власну власністю цілого народу і є запорукою, що буде чим поповнити кадри майбутньої української армії та що та армія в інших буде боєздатною й готовою на геройські подвиги» — конкретизує воїнськовому чергові вихідні позиції Нації творець Січового Стрілецтва, УВО і ОУН — полковник Коновалець, Організатор тотального наступу нації за здобуття визначених програмою Руху — цілей.

І чуємо наказ віків — тих, що були, й тих, що будуть — в гаслі стерника-наступника: «Україна мусить мати один провід і одну визвольну політику!»

Бо націятратила здобуте, перше втративши стерника в серцях своїх...

Бо націю розідала їржа чужих «політик», а не цементувала воля в одній — політика власного Стерника.

Очі напів звернені до Стерника.

ДР. ЛЕОНІД БІЛЕЦЬКИЙ

Т. Шевченко і провідник української нації

I.

Серед найрізноманітніших великих і менших національних ідей у творчості Т. Шевченка чи не найбільшою була ідея національного проводу, ідея визвольника української нації, її вожда. В цім питанні ми підходимо до найделікатнішої проблеми, на розв'язання якої поет присвятив найповажнішу кількість своїх історичних творів і найглибше нею займався. Ніби це стара тема про народну масу й її героя, про народ і його провідника, але в концепції Шевченка вона набрала таких форм, такого трактування й освітлення, яке на той час було цілком новим і вновні оригінальним і тільки в теперішню добу, аж за сто літ пізніше, вона стає зрозумілою і навіть сучасною.

У своїх творах Шевченко цю тему розвязував не тільки зверху, мовляв, соціологічно, але заглиблювався у саму суть її внутрішнього сенсу і розрішував у найглибшім аспекті романтичної філософії того часу.

Шевченко був перший із українських філософів, поетів і політиків, що студіювали українську історію й українську націю не тільки на основі популярних у той час теорій про національне піднесення, але й на основі її мітології, вірувань, обрядів, переказів та всієї усної народної творчості. Отаке зрозуміння мітичного й історичного в житті свого народу дало поетові можливість злагути всі великі доби рідної історії в її національній істотності. Оті первісні

— доісторичні перекази, міти, вірування української нації, її обряди, — то священні перекази її первісної історії, її культури, то живі внутрішні традиції народної пам'яті, то духове багатство української нації, що спочиває за порогом її свідомості й кермус всім життям українського народу та надає особистого, глибоко індивідуального прояву її історії. І тоді тільки той, хто пізнає рідину історію свого народу і не пориває з цим внутрішнім життям нації, — тільки тоді він прищеплюється до її найглибших духових властивостей. До такого студіювання заглиблювався і Т. Шевченко. Допомагало в цім глибоке знання українського народного фольклору, народних звичаїв, мітів, вірувань і обрядів. Ця неписана історія українського народу в уяві поета найкраще змальовувала його геройчу й національну духовість і лучила душу мистця із духом нації, а це все поєдналось в однім духовім комплексі — в геройчній постаті народного співця - кобзаря, що відбивав у своїй душі, як у краплині води, цілий національний світогляд народу і його безнастанне визвольне стремління та глибокий зв'язок людини з народом, зв'язок його долі із долею нації.

Зеднавши так своєрідно свою індивідуальну долю із долею України, Шевченко збагнув для себе повну поточність між собою й рідним народом, сполучив свою особисту духовість із духовістю української нації й пережив та передумав трагедію України, як трагедію свою власну.

Я ридаю, як згадаю
Діла незабутні
Дідів наших: тяжкі діла!..
Як би їх забути,
Я віддав би веселого
Віку половину... («Посланіє»)

.... О святая!
Святая Родина моя!
Чем поможу тебе ридая?
Гти закована, і я... («Тризна»)

В такім глибокім поєднанні долі індивідуальної із долею нації відчувається найінтимніший зв'язок Шевченка з його народом і найтрагічніший, бо звязаний навіть із жертвою його власного життя.

11

Але нарід, як цілість, в уяві Шевченка це не інертна, пасивна і веноєдна маса людей. Нарід, як національна одиниця, є щось суцільне, зединене тисячами ниток, зв'язків і відносин, є духовна сила, що виявляє свою і стремління до мети, що прокладає путь, по якій історична доля визначила йти у вічність і творити про- відні ідеї і цінності. Такою суцільною одиницею зображував Шев-

ченко й Україну. В її національній долі поет намагається вживити ту нитку історичного процесу, по якій український народ мусить увійти в лабіринт світової історії та вічних ідей абсолютноного духа, Провидіння, — цебто намагається збегнути ролю української нації в європейськім просторі та у світовій історії. А цю істотність українського національного духа ніхто так не відчуває й не визивить, як первісна безпосередньо діюча й думаюча людина, як людина, воля якої діє під впливом духа й волі Бога та законів природи, як колективна сила нації, що прагне свободи й самостійного державного життя. Але до такого життя український народ простижне через злочин особистого егоїзму, а за допомогою вищої рушійної сили, скерованої до такого здвигу, вищої провідницької сили, що кличе народ до здійснення своєї високої історичної місії.

Та Шевченко свою рідну історію не зображує абстрактно. Навпаки, не тільки конкретно та реально, але навіть й індивідуально. Коли Шевченко бере в історичній перспективі конкретні факти в їх індивідуальних постатях Івана Підкови, Головатого, Тараса Трасила, Ів. Гонти, Гамалії, Богдана Хмельницького й ін., то поет свою рідну історію не тільки конкретизує, але й індивідуалізує, пізнає буття свого народу, як градацію індивідуальних постатей, що надають і тим зверхнім подіям індивідуального духовного сенсу, оскільки особа провідника певної історичної події або певної історичної доби виповнює цю останню конкретною повнотою своєї власної духовості й того післанництва, що на неї покладено. Так само розуміє Шевченко і історичну націю, як конкретну індивідуальність усього народу й, як чітко закреслене його індивідуальне обличчя, як новину, діючу сокупність в історичній перспективі індивідуальних сил в особі тих провідників, вождів української нації, що піким, віякою зверхньою чи сторошньою силою не накинені, а виростають із найглибших цілин народної землі й її творчих, стихійних сил і в яких спонтанно, навіть при надприродніх умовах («Великий П'лох»), розкривається внутрішня духовна сутність провідника, що буде правду й волю здобувати, «катів катувати», і внутрішня духовна сутність нації. Це все переконує нас в тім, яку ґрунтовну переоцінку духовних сил України перевів Шевченко, вдумуючись з основи української національної проблеми й її національно-соціального визволення: тільки вождь нації, що зродився з лона абсолютної духовності, абсолютної волі, обранець абсолютного духа й народу може здійснити те післанництво, що на цього на-кладає доля.

Пізнаючи історичне своєї нації, Шевченко виходить із її перших переказів і легенд про її визволителя, бо він добре розуміє, що в цій народній історії заховані перві національних визвольницьких змагань до здійснення вищої історичної місії, розкривається внутрішнє життя, глибинність індивідуальної авторитетності діяльності, що підносить на вищий ступінь національне самопізнання. У зверхній історичній тягості відкриваються потайні провідні визвольницькі сили української національної історії.

і свободи. Тому Шевченко так кохався в легендах про могили, вувати ті козацькі й гайдамацькі льохи, що ховають у собі все добро, всю визвольницьку силу української нації; він розкривав внутрішній сенс легенди про Богданову церкву в Суботові, яка розвалиться, бо то в ній Богдан «молився, щоб москаль добром і лихом з козаком ділився», і зпід неї встане Україна... — одне слово, поєт у своїй творчій дійсності, як у сні, мандрував серед оцих могил, льохів, серед оцих духових мавзолейів української нації, творив її містерію, зedнував світ дійсний із світом потустороннім, тайну минулого із таємницею Провидіння Божого, бо в тім убачав глибоку й єдину визвольницьку ідею перемоги життя над смертю нації во ім'я великого й вічного майбутнього свободного існування України.

III.

Але на визвольницький акт свого народу Шевченко дивився, як на містеріяльну драму, що має свій початок, внутрішній розвиток і кінець, має свій катарзіс і свое завершення. Отаким розумінням своєї рідної історії, як містеріальної трагедії, пролог якої розпочинається на небі:

Бо так сказав Петрові Бог:
— «Тоді їх в рай ми повпускаєм,
Як все москаль позабирає,
Як розкопа Великий Льох», —

Т. Шевченко передчував у майбутнім української нації якусь таку подію, яка вирішить усі питання, що звязуються з найтаким відродженням України. Оце безнастальне звернення поета до майбутнього свого народу, до його майбутньої долі в його історіософічній концепції передрішувало остаточне переродження нації: «Встане Україна і розвіє тьму неволі, світ правди засвітить, і помоляться на волі неволиничі діти!...» Шевченко ввесь час передчував у долі свого народу щось катастрофічне... оте «время луте»...

Та неоднаково мені,
Як Україну злії люди
Приспілять, лукаві, і в огні
Ії, окраденую, збудять...
Ох, неоднаково мені!

І внаслідок такої національної катастрофи має відбутись якийсь вищою долею визначений, неповторний факт, єдиний і ні з чим незрівняний. І він, цей колосальний факт, вирішить і долю української нації. Про цей вирішальний акт, що має статись в історії України, поєт думав до кінця свого життя. Але най-

яскравіше його передбачав в поемах: Гайдамаки, Чигириця, Холодний Яр і Великий Льох. А в цій останній містерії, як у її одній української історії. І цію найглибшу подію має бути народження національного месії, вождя, апостола правди, що має переродити із «рапонолітну націю».

«І встане Україна із своєї могили... і не позостанеться ні царя, ні царевича, ні царівни, ні князя, ні графа, ні герцога, ні сіятель-допа...», бо «не любила Україна ні царя, ні пана, скомпонувала собі козацтво; есть то істое брацтво, куди кожний пристаючи, був братом других — чи він був преж того паном, чи невільником, аби християнин; і були козаки між собою рівні... І постановили вони чистоту християнську держати... віру святую обороняти і визволяті близких своїх із неволі... І день одо дня росло і умножається козацтво, і незабаром були б в Україні всі козаки, всі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдиного...» «А хоч і був цар та чужий, і хоч були пани та чужі. І хоч з української крові були ті виродки, однаке не псували своїми губами мерзенними української мови і самі себе не називали українцями, а їстий українець, хоч би він був простого, хоч панського роду тепер, повинен не любити ні царя, ні пана, а повинен любити і памятувати одного Бога Ісуса Христа, Царя і Пана над небом і землею».

«Уряд і порядок, і правління повинні бути на землі; так Бог постановив, і єсть то власть та от Бога; але правитель (щобо вождь, провідник) є перший і повинен бути всім слугою і жити просто і працювати пильно, бо власть його от Бога...»

«І буде Україна непідлеглою Річчю Посполитою!»

«Тоді скажуть всі язики, показуючи рукою на то місто, де на карті буде намальована Україна: От камінь, егоже небрегоща зиздущї, той бистъ во главу угла...»

Оці найголовніші місця, — це є думки про Україну членів Кирило-Методіївського Братства, а тим самим і Шевченка. Вони були записані в творі, що був скомпонований М. Костомаровом під впливом Т. Шевченка і називається: «Книги биття Українського Народу». В них відбивається вся ідеологія поета і всі його стремління, що були до того висловлені у його творах. Просто її яскраво, коротко й ядерно виначені ті ідеї, що в минулім був визначив сам народ у своїй мітичній та історичній традиції, у своїх національних і духових стремліннях у майбутнє своєї долі.

IV.

Але серед усіх цих національних ідей, що так глибоко пронизують нашу душу, центральною є ідея провідника української нації та його авторитету. Багато творів, в яких Шевченко що про-

блему підносить, її розроблюють. Проходить вона через цілу його творчість, від «Івана Підкови» починаючи й «Неофітами» та «Марією» кінчаючи. Навіть за кілька місяців до смерти поет знову звертає свій духовий зір:

І день іде, і ніч іде
І, голову склонивши в руки,
Дивуєшся: чому не йде
Апостол правди і науки?...

Чому не йде? — відповідю на це питання знов таки той самий «Великий Льюх» Шевченка. Занадто багато ворон, злих демонів нації, що в зародкові спинять визвольний чин Провідника. А коли дадамо такі факти недавньої й теперішньої дійсності, як Паріж і смерть Петлюри, як Ротердам і смерть Евг. Коновалця, як Крути, Базар, Карпатська Україна й теперішні прояви серед найтяжчих і найвідповідальніших моментів сучасності, — ось едина відповідь і підтвердження геніального прогнозу, поставленого в Містерії «Великий Льюх». Ворони — найзлочинніша українська ворона, щобто зрада своїх же запроданців і «демонів неситих», — ось глибоке і правдиве освітлення української дійсності нашим генієм.

Але вождь української нації, що буде «катів катувати», буде і буде. Це знав Шевченко і в велике майбутнє його глибоко вірив. Цілий «Кобзар» його є велика містерія народження національного Провідника. Своїм чином і своїм великим та проникливим словом у найглибші основи української нації Шевченко дає почин націоналістичному здвигові України. І ми всі, як один, по вірні нащадки, ідемо за ним; бо як для Великого Тараса, так і для нас усіх українська нація, в соціальнім справедливім поділі від провідника до найменшого і найбіднішого його сина, буде рости, кріпнути і підніситись на найвищий щабель свого історичного і зволення й виконання свого національного післаництва...

Вже не за горами час!...

Е. МАЛАНЮК

Творчість і національність

(До проблеми малоруссізму в мистецтві)

I

Не підлягає нині сумніву, що початок ХХ століття в європейській культурно-історичній процесу становить архітектурний зразок в зловисній кризи. Світова війна 1914—18 рр., в боязі затяжної в зловисній кризи, зав'язанням кризу ту ногтили, розгорала і — на вдачу — образ тієї кризи максимально обляжала від технологічних занепуків та пізньоурядницьких приви-

3 майже вичерпальною повнотою і виразністю показав це в свій час (вже на початку 20 років) людина геніяльного, але й скептичного зору, — Освальд Шпенглер. Культурні явища і мистецька ситуація в країнах Європи, що їх повелосі звати демократичними, достарчили немало й достарчають далі безліч яскравих документів тієї якби справді апокаліптичної кризи, що обіймала на старім нашім континенті всі прояви духового, а тим самим цілого історичного життя.

Знаємо також, що протягом останніх двох десятиліть у цивілізаційно найстарших народів Заходу зайшли величезні зміни. На нещастну, майже безнадійну в своїм дещо романтичним есхатольгам, діянозу Шпенглера владно відповіли дючі спіli оксиданального історизму. Відповіла сама історія, саме життя. З початком 30-их (завше критичних для кожного століття) років, навіть для скептиків стало ясним, що історія не скінчилася, що силам світового зла не пощастило й що перспектива виходу з європейської загальної кризи накреслюється реально й логічно.

Охоплені процесом розгортання тієї перспективи і бувши на європейськім Сході першими (хоч на початку й несвідомими) предтечами й вістниками змін, не маємо потреби ширше зупинятися на правдах, що сьогодні є знані для загалу. З комплексу цих правд беремо наразі найбільш основну і для теми цих рядків істотну: це — по давніх і згубних манівцях розкладово згубної легенди класовості — життедайпотворча правда Нації.

В яскравім світлі цієї правди бачимо передовсім грізні й зважливі обриси нової, віримо — і ашої історичної доби, але одночасно бачимо також, може ще виразніше, далік і близьке минуле. Бачимо його повніш і закінченіш, як суцільні циклі історичного процесу, в яких можна розрізнати початки й кінці, причини й наслідки. В тім світлі ліквідація духового змісту минулого набирає характеру конечності й неминучості.

Тут не маємо змоги (та це й ледве чи потрібно) починати віддача й пасивлювати глибше коріння кризи ХХ ст. — задовго, бо ще в минулім віці тривав п «інкубаційний» період. Мусимо обмежити себе і в часі і в просторі. Зосередимо зір на вітинку найбільш півстоліття і на царині виключно мистецької творчості.

Застерігаємо, однаке, що поняття «творчість» не уважає за поняття обмежене і специфіковане лише у відношенні до мистецтва. Творчістю називаю всяку, остаточно будьку чинність під умовою, що в ній бере участь елемент духовий. Отже, творчістю называемо працю, зорієтовану вгору, працю потенційнотворчу, навіть всяку «роботу», що росте, або може рости.

Шіхто не заперечить, що без творчості немає справжньої науки, хоч би то була аналітична хемія. Найсухіший технічний рисунок зраджує, хто саме його накреслив: людина творчості чи безкрилі кресляр, людина віра в надінніння чи канцелярист, короталант чи технік.

Різниця, напр., між стилістиком і розмірством, як інші між

ремеслом і мистецтвом, полягає, власне, на сочинникові творчості, що є в обох, але в мистецтві мусить бути неспівмірно більший, ніж в ремісництві, і то тим більший і тим «наочніший», чим менш дане мистецтво залежить від матеріялу, від матерії.

Підносячи, сублімуючи роботу, розгортаючи перед нею творчу перспективу, творчість одночасно акумулює в обєкті праці елемент естетичний — красу, що в справжньому творі становить складник так само органічний, хоч так само невловимий, як, напр., вітамін в овочах. Це є видима сторона глибшої істоти кожної творчості — життя, його пульсу, його ритму, життя, що без нього немає ані творчости, ані мистецтва, ані праці, ані роботи, за винятком хіба тієї діявольської антироботи (примусова праця без цілі й без сенсу), що її напророкував Достоєвський в «Нотатках з Мертвого Дому».

Маючи найбільший і «наочніший» сочинник творчости, мистецтво, тим самим є найчуйнішим, сказати б, біометром культури й культурно-історичного процесу. Перефразуючи знане прислів'я, можна сказати, що «покажи мені, яке мистецтво, і я скажу тобі, яка доба». Стосується це, в першу чергу, найменші матеріальні з мистецтв — музики, якої еволюція за останніх 30—40 літ хіба найбільш виразно показує нам хоча б як дійшло від т.зв. «европейського концерту» минулого століття до «европейського джаз-бенду» першої половини ХХ віку. Але неменш пластиично, хоч і в інакших вимірах, відбувають в собі те й інші, більш звязані з матерією, роди мистецтва.

II.

Намітимо хоч схематично головні етапи розгорнутої перед нашими очима кризи європейського мистецтва. Етапи більш-менш однакові і майже синхронічні для всіх родів мистецтва за період, що нас інтересує.

Коли розглядатимемо ці етапи об'єктивно, а, значить, більш або менш формально, то, виходячи з аксіоми нерозривності в здоровім творі комплексу Форма — Зміст, побачимо на початку 1) символістично-декадентське розмягчення й гіпертрофію змісту з одночасним розпаданням форми; далі 2) в порушенні структурі твору наступає виразне відділення змісту від форми з одночасним заниканням «мелодії» й «ритму» твору; в результаті маємо 3) або глухонімий, отверто-німий твір, або штучно гальванізований повторю, більш, або менш дотепно «зроблену» кількома, пічим з собою неповязаними, технічно-механічними засобами, взятими переважно з примітивного «кубістичного» інструментарія. В першім випадку твір-небіжчик, мистецько нічим нас не дотикаючи, залишає, принаймні, чесне враження очевидної мертвоти (звідсіль повставали перелякані теорії неминучої, мовляв — фотографія, грамофон, кіно — «смерти мистецтва»). В другім випадку, як правило, виступало, започатку інби невинне «епатування буржуазії», а пізніше, на жаль, не цілком чесна спекуляція і вже отверте шар-

датаство: небіжчика — твір підпирали патичками і впевнiali, що він живий.

Коли ж хоробливий перебіг мистецького процесу за останніх 40—50 літ розглядуватимемо з середини, побачимо одночасно і глибші причини кризи, безпосередньо звязані з універсальною кризою Особистості, яка, всупереч механістично-матеріалістичним чаклуванням другої половини XIX ст. і пізнішим експериментах, все ж залишається і може бути особистістю лише національною, а не гієрoglіфом анаціонального «всегуманізму» чи диференціялом міжнародної «класовости». Бо, хоч міжнародні гучномовці анархогуманістичних псевдоідей крикливо й декламували про «людину» і «декларацію її прав», — на ділі редукували вони й обезкорінювали людську особистість до стану будьто євразійсько-босіяцького перекотиполя чи юдаїзованого кочовника, будь-то до розмірів серійного нумера з розрахункових сторінок капіталістично-марксівської бухгалтерії.

Людини, чоловіка, кажучи словами Шевченка, образу Божого — в мистецтві залишалося чим далі, тим все менше. Коріння, яким рослина людська заглибується в землі, роді й народі, і яке додарчає міць і силу для росту, квітнення й овочування, — було підтинане й нівечене. Користаючи з ботанічної аналогії далі, можна ствердити, що на переломі нашої епохи рослина людської особистості існувала вже або як екзотично-карловате вбожество, або як неплідна декоративність рослини, що «пішла в стовбур».

Ці, власне, образи стрічаемо в творах мистецтва чисельних школ недавнього минулого й сучасності, чи то буде ще Сезанн, чи вже Пікассо, чи то буде короткотривалий псевдобарковий «модерн» дев'ятсотих років, чи вже одверто й навмисне примітивний і псевдомогутній кубізм різних Лівшиців, чи штучно-вишрублена порожньо-блішана «екстаза» Скрябінів, чи вбога приземність какафонічних епігонів Стравінського, від якої залишався один крок до кінсько-спортивної монотонії джезу і герлісів.

Не випадково, а цілком закономірно входять в повицій перелік прізвища осіб, що походять з кол. Росії. Коли б захотів хтось зробити повний виказ діячів кризової доби західно-європейського мистецтва, він зчудував би широку публіку неймовірною кількістю російських чи так зв. «російських» прізвищ. Участь мистецької Росії в тій добі є найбільш знаменною і найбільш фатальною.

Коли зважимо, що такі прикметні й симптоматичні письменники, як Жід, Пруст, і врешті Джойс — перші, безпосередньо, останній посередньо — є до певної міри вислідом порівняно недавно пізнатої на Заході творчості Толстого й Достоєвського; коли усвідомимо собі, що такі імена, як Дігільов, Стравінський, Павлова, Архипенко, Шагал, Ліфар, Кандінський і цілий ряд Лівшиців — не може сьогодні ігнорувати жaden етап сучасного західно-європейського мистецтва; коли пригадаємо такий чудацький факт, як поцуплярність типово-російського Чехова серед частини саме англійської інтелектуально-

мистецької еліти, — зачім розуміти ролю і значення мистецької Росії в житті європейського мистецтва першої половини ХХ. стол.

Не забуваймо, що десь біля 1910 року в здобутім російським балетом Дягільова «Париж», вже наміцно осідає й вкорінється той дягільовсько-шагаловський «париж», що згубно промінює на пластику й літературу Франції і світу і що — в комплексі інших чинників — допроваджує Францію і її культуру до сучасного її стану. Той дягільовсько-шагаловський, пізніше советизовано-еренбургівський, юдо-російсько-монмартський «Париж» систематично із успіхом виконав функції троянського коня в — донедавна ще — серці європейської цивілізації.

Ради розмірів цього нарису прийдеться одразу ж відмовити від наразі побічної, але безперечно важливої (й подекуди істотної) теми: маю на думці величезну в тих процесах ролю Ізраїля, який виступав і виступає на арені європейського мистецтва переважно під широким псевдонімом «російської культури» і «словянської душі». В дійсності ходить тут, розуміється, не так про культуру кол. петербурзької Росії чи навіть до-советської Москви, як, скоріше всього, про культуру Мінська й Кишинєва, Білостоку й Лодзі, поліських і польських містечок, і, може, Одеси, щебто того специфічного «культурного» матеріалу, який, між іншим, становить найважніший складник «російської», пізніше культури советської (незалежно від державних границь СССР). Тема Ізраїля в творчості, в культурі і навіть в судьбах європейських народів є темою, як відомо, надто широкою. Для нас тут вистарчить наразі ствердити ще, нажаль без аргументації, факт безперечної спорідненості не тільки між юдаїзмом і «панросійством», між юдаїзмом і всіляким, хоч би й найбільш «словянським» месіанізмом, але й таки між юдаїзмом і московізмом.

«Жидовское начало в русском человеке» либо чи не перший на протязі XIX. ст. зауважив в своїм Щоденнику Шевченко. До юдаїзму завжди зітхало московське «православіє», чи то була корінно-національна т. зв. стара віра, чи то був витончений філософ і поет з католицькими навіть симпатіями — Володимир Соловйов. Багато про це можна найти в писаннях В. Розанова, чи між рядками жида-«словянофіла» — Гершензона, що в писаннях своїх, між іншим, підтверджує «бездомність» і «кочовничість» в російській психіці, як рису спільну з Ізраїлем (рису ту відмітив у москалів давно ще трагічно-геніяльний москаль Чаадаєв)...

Обриваючи тему Ізраїля на цім місці, сподіваємось, що факт препрезентування в Парижі славнозвісного „l'ame slave“ і російського мистецтва такими особами, як — беру прізвища символічно — Шагал і Еренбург, — не буде здаватися більш дивним, ані рецензування еміграційної російської літератури: Сосіньським і Мамченком, майстрства: Міліотті і Терешковичем, музикі: Стравінським і Мертнером, критики: Шлетцером і Ходасевичем (†), балету: кианином Ліфарем і т. п.

Так, поволі, підходимо до вужчої нашої теми.

III.

Людина, що не втратила моральної сущільності й психічної рівноваги, може з почуттям ніякості, сорому чи обурення оглянути жалісні документи спустошення душі на полотнах тисячного імітатора Матісса, вслухатися з жахом в смертельну пустку якогобудь епігона Стравінського чи марно діри на скульптурних скелетах Архипенка, з яких, справді, вирішили — все це є справжні документи кризової доби, які, певно духа та розпаду й заникнення національної особистості. Бо, для справедливості, треба ствердити, що коли культурна й психологічна «росія» опинилася в осередкові західно-європейського мистецтва і звідтіль спромоглася навіть ділати, то, розуміється, значна частини вини за це падає на недбалих господарів цього останнього. Значить ще перед тим повстали там відповідні вакууми і, саме, наслідком тих вакуумів специфічна «росія» туди сягнула і виконала те, що вміла і могла.

Чому ж тут роль виконала, власне, специфічна «росія», а не який інший чинник?

Не вкладаю в це поняття спеціально — географічного сенсу. Та «росія» була і є не лише на терені Россії. То є категорія психологічно-культурна. То — власне та «психологічна» Россія, проти якої так відважно, майже сам-на-сам, повстав наш палкій Хильзовий і в роковано-трагічній боротьбі з нею — на арені підсоветського змалоросійщеного українства — впав смерть героя. А чи ж не спостерігали ми величезні шматки тієї «росії» по інших країнах, географічно положених на Заході? Особливо на терені поверсальських словянських держав, де та «росія», в сенсі культурно-політичному, саме, і спричинилася внутрішньо до втрати їх самостійності, просякнутої духом саме російської державної доктрини.

Отже, під самим символічним окресленням розуміємо не країну, не народ і не державу, лише — в тім випадку, людський продукт, що був апаратом російської державності і її специфічної культури, вироблений з національно-дефективного, много-етнічного матеріалу імперії і що в царині мистецької творчості — ділав.

Апарат тієї імперії був і в того роду, що місця для сущільної національно творчої особистості він не залишає, смію думати — навіть і для здорових членів панівної нації: порівняно-свіжий і яскравий приклад — загибель расово-московського поета Єсенина, який не витримав антинаціонального режиму відбудованої большевиками «вічної» Россії. Імперський державний апарат вже через століття по утворенні Петром I. петербурзької імперії, щебто вже на початку XIX. ст., наставлений був, так би мовити, на Гоголя. Починаючи ж від 50—60 рр., давав вже продукт більш удо-

сконалений і пристосований, «перебудований», як тепер в ССР
кажуть, цілковито, «молекулярно». По більших роках потрібен був
вже не Гоголь, лише впрост Короленко, той самий, що за батьків-
щину свою вважав, за власним визнанням, не землю, не країну,
не імперську провінцію навіть, лише: «російську літературу». I таку формулу, до речі, треба уважати напричуд влучшою.

Що ж справді творчого, це бо з родженого з раси (кров
+ земля) й духа, могла дати людина такого панірово-літератур-
ницького походження!

А проте національна державна центрифуга Петербургу, як тепер, підтримувала на просторах імперії систематичний міжетнічний ви-
хор, що з корінням виривав національно-вартісні рослини, і ство-
рювала стан невинної расово-національної мішанини, що могла демонструвати назовні абстракцію імперської «одності». Кажучи між іншим, саме оця абстрактна «одність» і дала в результаті свій відворотний, «спідній» бік — безструктурну, вибухову на початку — мертвенно-болотяну в кінці, суміш помордованих рас і культур — натуральний Ханаан для того ж Ізраїля. Додаймо, також між іншим, що іншою імперією російського типу бути не може. I в най-спокійніших добах історична Россія залишалася завжди собою.

Отому-то мистецький малорос, яко *par excellence* продукт Россії, відграв в оміжнародненім Парижі — поруч Шагалів і Еренбергів — свою не малу роль в розкладі мистецької творчості та поглибленні творчої кризи в Європі. Це є, на жаль, незаперечним фактом, і такі імена, як Архипенко і Стравінський, служать за очевидний доказ. Тих імен вже не викреслити з історії сучасного мистецтва на її найсумнішім відтинку. Імена ті, то не тільки символи, а й прізвища знаних діячів мистецтва, що хоч повільно й обертаються на анахронізм, все фізично живуть і далі діють — перший в Америці, десь коло Нью-Йорку, другий в Парижі.

Окреслою цих найяскравіших представників і основників того року мистецтва, що нині носить стислу й популярну назву *entartete Kunst*, малоросами, хоч Архипенко, як відомо, походить з безсумнівно-української родини і є киянином, а Стравінський, навпаки, народився в Оранієнбаумі під Петербургом і загально уважається росіянином. До якої національності самі себе зараховують обидва мистці — це питання для нас так само неістотне, як і для них. Те, що Архипенко вилішив недавно бородатого дядюшку з пучкою і досить сміливо назвав його Шевченком, або те, що Стравінський ніби повертається тепер до музики білоруського автора «Жізні за царя» — не міняє істоти справи.

Мистецька творчість нещадна й мстива. Вона викриває в творі національність творця, вона зраджує в нім найглибше — расу. А викриває і зраджує так, що зrimими стають всі пароки, всі язви і всі гріхи мистця перед родом і народом, перед справжньою, а не панірововою батьківчиною тіла і духа. Згадаймо, як трагічно

шукав роздвоєний Росією Гоголь аж в Італії своєї «батьківщини душі»!

Уесь перебіг життя цих двох, вже без вороття блудних синів, усі стали їх артистичного шляху, всі періоди їх світової слави, з її раптовим початком, короткою кульмінацією й новільнишими пригасаннями, врешті й особливо — їх безнадійно-спізні намагання перекреслити (або й аннулювати) всю попередню творчість — однаково до дрібниць свідчать, що маємо перед собою типових «малоросів».

Малоросійство то комплекс — в своїй порочній орхідейності і розрослості — досить складний і многобічний, многоликий. В це настирливо-постійна, хоч і досі як же мало досліджена, тема української історії, зокрема історії української культури. Тому, власне, і приходиться до тієї теми раз у раз повернатися, хоч би комусь (широ чи неширо) й здавалось це зайвою бабраниною в хоробливих закутинах національної психіки, якими б належало, мовляв, в похвальнім стремлінні до оптимізму, нехтувати, або які в огні нашої незвичайної доби, вже, мовляв, не існують. Малоросійство було, є, певно, буде, особливо в історії культури (де чудесних перескоків не буває), однією з найістотніших проблем. В сучасній стадії нашого національного життя проблема малоросійства, беручи її якнайширше, набирає гостроти «бути чи не бути».

З цілого ряду можливих окреслень малоросійського комплексу візьмім найпростіший: це є своєрідна форма національного аполітизму, якого непомітний первень, до речі, отруй, напр., києво-могилянський фрагмент нашої культури, фрагмент, що в результаті дав, поруч мазепинців, цілу галерю Прокоповичів і Безбородків, дав фактично підмурівок культурі петербурзької імперії і кілька поколінь тієї культури будівників і працівників, подішивши для нації, як спізнілу ремісценцію, властиво, Сковороду й Котляревського... Потрібно було аж Шевченка, щоб той згубний первень коли й не зрізати при корені, то, принаймні, розхитати й заламати: з того часу малоросіянізм робиться назавжди недокровним, внутрішньо-порожнім, хоч часом і декоративно-орхідейним назовні.

Національний аполітизм малоросійства в мистецтві, зі зрозумілих причин, хапався в наших часах декадентської формулі *l'art pour l'art*. Коли батьківчиною Короленка була, принаймні, російська література, то батьківчиною його декадентсько-модерністичних синів став вже, мовляв, «всесвітнє» мистецтво чи щось в тому ж національно-безполому роді. Доводилося чути від знайомих Олександра Архипенко, що для нього національність як би не існує. Він, мовляв, відданий «лише» мистецтву, мистецтву «взагалі». Те саме, розуміється, можна було б почути, в тій чи іншій формі, і від Ігоря Стравінського, хоч питання таке показалося б йому, напевно, дивним, коли не диким, і хоч відповідь на це питання могла б зясувати йому всю його теперішню творчу драму, що її він переживає, здається, нелегко і таємниці якої він, напевно, не може для себе розвязати.

Вглиблюючись в комплекс ще петербурзького, сказати б, малоросійства (а, власне, обидва мистці звязані, саме, з того роду малоросійством, вирізнюючись від примусових мистецьких малоросів близької советської сучасності, як драматург Корнійчук й інші), турно не згадати прізвище його патріярха Гоголя і гоголівську творчу путь, яку узяти б можна спрощеною, але в істоті вірною формулою: поступове спустошення душі, що на початку адже ж була ще досить національно-повною і потенціально багатою.

Внуки Гоголя, особливо ці, що маємо на думці, з їх безперечним талантом (і навіть, як запевняють фахівці, генієм, в що турно повірити), гоголівських національних вартостей, розуміється, вже не дали, або мали в такій малій кількості, що не давала надій на національне відродження навіть в умовах української державності. Це їх радикально відрізняє, наприклад, від Юрія Нарбута, який мав адже ж свій всеросійський, вірніш петербурзький період, що мимо цілої своєї близкучості, не має, однаке, порівняння з ще більш близкучим, бо національно-повнокровним, періодом Кіївським.

Внуки Гоголя вже не мали в собі своїх «Вечорів на хуторі біля Диканьки». Їх процес спустошення душі починається одразу ж і йшов в прискоренім темпі. Вони починали свою творчість впрост від досі недобаченої й неоціненої повісті Гоголя «Портрет», що залишається для нас геніальним психологічним автопортретом Гоголя і найповнішою сповіддю творчого малоросійства. Завдяки геніальнosti автора проблема малоросійської творчості осягає в цій повісті вершину універсальних, підносячих понад локально «російський» її горизонт. В герої повісті маляру Чарткові могли б пізнати себе, коли б схотіли й вміли, не лише Стравінський і Архіпенко, але й понуро-смішуватий ірляндський малорос Бернард Шов, і цілий ряд крикливих малоросів французького малярства і — хто знає — може навіть всебелгійський флямандець Еміль Верхарн, в якого, крізь потужну мелодію флямандського здоровля, часом дисонансом врізаються дуті й бляшані звуки прийняті на себе позанаціональної ролі.

Там, де наявним стає навіть простий надрозвій якогось одного — на шкоду іншим — елементу в творчості, як, скажім, естетизму у О. Вайльда, то вже в перша ознака малоросійського раку в творчості, що галапасує в ній за рахунок психічно-національної гармонії душі і раси і що в найістотніших своїх стадіях являє вже нічим не задекоровану картину розпаду й гниття, як напр. славновісний «Ілліс» ірляндського виродка Джемса Джойса.

Малорос в мистецтві, як людина спустошеної душі, по опанованню техніки, інстинктивно кидається до всілякої декораційності, щоб, очевидно, ту пустку якось закрити. Під декораційністю тією треба розуміти не лише котуряність, барвисту піротехніку, екзотичність і т. п., але й показну голізну скалічені форми, різні формалістичні витівки, врешті той технічний теоретизм, ту ексгібіціоністичну балаканину про творчість, замість творчого ділення,

що складає найбільш може шкідливий і характеристичний елемент мистецької кризи.

При паралізованім творчім інстинкті, що нормально коріниться в расово-національній глибині, на перший плян виступає небезпечно-осамітнений, позбавлений органічного ґрунту і тому більш або менш порожній інтелект. Оскільки в процесі здорової мистецької творчості інтелект грає, в кожнім разі, не панівну ролью, він, ускладнений неуникеною театральністю і навмисністю, що творчо-неплідної й безкрилої. Не спроможний осягнути індивідуальної повноти, того, що називається стилем, щобо творчим тріумфом творця над творивом і найяскравішим розкриттям в творі неповторної духової особистості творця, поліщений сам собі, інтелект спадає на площину стилізації, від якої вже один крок до серйозності й спекуляції.

І це, власне, становить той ґрунт, де малоросійська творчість зустрічається з натурано-ялововою і натурано-розвідальною антитворчістю Ізраїля. Співчинність і взаємочинність Ізраїля і Малороса (а Малорос — в певнім аспекті — є продукт «юдаїзації» української психіки), що пізніш, за звичай, виконує «соціальнє замовлення» свого меценатствуючого товариша, є очевидним фактом не лише на терені мистецького Парижа, а й на більших нашому серцеві теренах Києва чи Харкова. Співпраця та набрала найогідніших і для національної культури зловісних форм. Вистарчить нагадати, що згубної (навіть для найскромнішої творчості) атмосфері тієї співпраці не витримав навіть винятково глибоко українізований жидівський віршописьменник і партійний комуніст — Кулик, може тільки тому, що був все ж суцільнішою й таки по-своєму широю людиною.

Але там, де малорос не має зовнішніх перешкод і коли в нім ще жевріє вогник природнього таланту чи діє інерція мистецького покликання, іде він шляхом малоросійської творчості далі і, з бігом літ, скидаючи одну за другою малювничі декорації, опускається в сферу цілковито механізованої творчості, творчості «на зимно», бездушної аж до справжнього, хоч і своєрідного демонізму. Такою демонічністю від, наприклад, від внутрішньо вижертих, вигрізених і вишліфованих, вже нелюдських композицій Архіпенка, від його вимучено-витягнутих торсів, від його начисто виінтелектуалізованої і технічно дивно-безпорадної скульптури під назвою «Ma», до якої він маніякально раз-у-раз повертається і яка ніби мала символізувати das Ewig Weibliche, що дало прівід декому з земляків вбачати в ній мало не «Маті-Україну», або, в кожнім разі, якийсь поворот мистецтв, мовлив, до «рідного ґрунту».

Дещо іншою, якоюсь аж альгебраїчною демонічністю абсолютної музичної порожнечі тхнуть численні композиції пізнішого Стравінського. Ненадаремно посять вони такі творчо-невтральні, творчо-безполі назви, як «симфонія для дутих інструментів», чи

ряд «Концертів» і «Концертіно», в яких, як йому здавалося, осигнув він самої «звукової субстанції» і «логіки абсолютної музики».

По еклектично-академічнім учнівстві у творчо-безособового Глазунова (з чого міг би бути щасливіший вихід, напр., в неокласику), по очайдушній декораційній самоомані псевдоекзотикою і прянощами у нового учителя — Римського - Корсакова («Жар-Птиця» 1910 р.), врешті, по традиційнім «самотвержено»-малоросійськім роботягстві в царині так зв. style russe (аналогія до голівської «тройки!») з ізбушками, петрушками, теремками і свадебками (1910—1920 рр.) — Стравінський, випорожнений з молодості і її ліричної енергії, провалюється в кубістично-безвихідній світ якоїсь безрадісної звукової шахової гри. За фігури в цій грі служать шматочки до кінця муміфікованої славетної «звукової субстанції». І от Стравінський почав частувати снобістичних споживачів нестравною стравою вишуканої какофонії, змайстрованої з зимною ретельністю і докладністю.

Ширшу публічність (і навіть частину снобів, що про дещо починала домислюватись) систематично обробляла знана реклама анонімових сил, що того роду чинність вміє провадити справді фахово, а часом і не без таланту, памятаючи біблійну легенду про вплив срихонських труб. А представники тих сил — в постаті таємничих і нетаємничих магів меценатства — виразно фігурують в неписанім життєписі обох мистців.

Зорганізована «меценатами» реклама діяла випробованим способом: тероризувала забобоном «відсталості» і «непоступовості» всіх тих нормальних людей, що насмілювалися виражати свої сумніви щодо обовязкової геніальнності авторів «Ма» та «Історії солдата», а навіть і тих скромних, що лише не поділяли ентузіазму безkritичного загалу, застрашеною аналогіями з пібіто беззастережно величчю Пікасса чи інших авторитетів і взірців.

Певний англійський критик, визнаючи майстерність Стравінського, досить влучно, хоч і не без яду, назвав його Леніном музики і тим, певно не хотячи, поставив точку над і. Звичайно, Ленін з свого мавзолея міг би слушно образитися, бо він, хоч офіційно й визнавав марксізм, та, проте, дуже добре зінав, де ідеалістичні «раки зимують» і якими саме силами твориться історія. Але, коли прийняти Леніна за граничне розвинення матеріалізму, цебто коли Леніна уважати тільки-но за зреалізованого Маркса, то діагноза англійського музиколога мала б глибокий сенс.

Так бо: і Стравінський, і Архипенко є, безперечно, породження до мистецької творчості. Зводиться він до універсального атеїзму в органічнім звязку з національним аполітизмом мертводушного малоросійства.

IV.

Тема еволюції малоросійства в творчості і ролі його в мистецькій кризі пов'язана тут зі загально відомими прізвищами двох видатних мистців ненавмисне, а лише для більш лекравої

ілюстрації. І було б дуже прикро, коли б читальник зрозумів це інакше і зробив би з того хибні внески.

Не ходить бо тут про ці дві особи персонально, яких тут, мовляв, висміяно, виляяно і т. п. Тім більш, що, напр., Олександр Архипенко досить часто фігурує, як артист український, про чого писали часто наші часописи, підкреслюючи його світову популярність, як притоку до національної гордості. Ні, ходить тут, як завжди, не про особи, лише про певне явище, яке треба показати й, по можливості, висвітлити. Ходить тут про надто важливу в нашім культурно-національнім процесі проблему і — ні про що інше.

Це приходить підкреслити тим більш, що представлени мистці аж ніяк не належать до блаженного типу т. зв. благополучних малоросіян. Обидва мистці — особистості трагічні (повість Гоголя «Портрет» є твором найменш у нього «гумористичним»), понадто, чим далі, тим більш цієї своєї трагічності — свідомі.

Дуже характеристично, що майже одночасно (і тут знову спільність їх типів і раси) вони почали розpacливо шукати виходу з своєї безвихідності. Стравінський закликає нині «повернутися» до Баха й Глінкі, цебто до мелодії й структури, а Архипенко пильно занявся, напр., Шевченком, що теж вказує на бажання «повороту» до органічності, на «навернення» до ґрунту, до життя, отже й національності. Але трагедія полягає в тім, що ці повороти й навернення надиктовано не інстинктом (атрофованім віддавна), не душою (спустошеною давно), не серцем (що давно зівяло), лише привичаєнім до теоретичної спекуляції розумом-розсудком, який радить відзискати паново втрачену мистецьку чесноту, «невинність», втрачену, розуміється, раз назавжди.

Є щось старечо-найвне й либо жалісне в цих спізнях самозакликах. Може й естетично-обридлив... Це так, як би сімдесятлітній дідок блудливо-безсило залиявся до підлітка. Бо що ж то значить, по перейдених малоросійських етапах, по бездорожжях постійних страт і спустошень — раптом «повернутися» до Баха чи до Батьківщини? Повернутися, але з чим? Відзискати молодість, віру, і творчу незайманість? Але як?

Можна з доброзичливим співчуттям дивитися на трагічно-розpacливе борсання спустошених мистців, як співчуваємо мі трагедії маляра Чарткова в Гоголевськім «Портреті», але можна з певністю передбачати, що борсання те безнадійне і роковане на логічний гоголевський кінець.

V.

Щоб образ малоросійського комплексу в нашім культурнім процесі уявився плястичніше, треба його освітлити не лише внутрішньо, а й показати, хоч побіжно, ті зовнішні обективні умовини й причини, що його викликають чи, вірніше, появі його сприяють.

Течія суто-українська в тім процесі віддавна процільває тонким струмком поміж двох — беручи в доземі розріз — шарів: